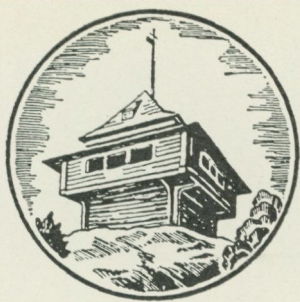




**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1950**



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1950

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en ölkanna av fajans, ungefär 24 cm hög och tillverkad vid Rörstrand i början av 1800-talet. En dylik pjäs kunde — liksom dess engelska förebilder, de s. k. Toby jugs — mycket väl vara en sjömansgåva, "a sailor's gift" av det slag som närmare behandlas på sid. 25. (Nordiska museet inv.-nr 115,750.)

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1950

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

KORS MED MÅLADE BILDER

av Olle Homman

De medeltida inredningsföremålen i Dalarnas kyrkor äro med få undantag importerade från söder eller från Hakon Gulleasons verkstad i Hälsingland. Inför ett och annat av dem står man tveksam, om ursprunget är Hakon Gulleason eller bygdens folk. Hit hör en särskild typ av kors med målade — ej skulpterade — bilder med på ena sidan den korsfäste Kristus och på den andra Jungfru Maria. Samtliga kors äro sammansatta av enkla, smala bräder utan kantprofil, blott en stillsam och enkel målad dekoration på stammen och tvärrarmen, där ytan ej upptas av bilderna. De hittills upptäckta exemplaren synas tillhöra samma tid, omkring 1500. Vissa detaljer i dekorationerna, såsom kretsarna av runda vita prickar med en prick i mitten (Vänjankorset), ha sin motsvarighet på profana föremål från 1500-talets slut i Hälsingland och på allmogemöbler intill mitten av 1800-talet i övre eller mellersta Dalarna. Inom Dalarna ha de hittills kända korsen tillhört kapellförsamlingskyrkor, vilket aktualiserar frågan, om de från början kommit från moderkyrkan eller om redan vid medeltidens slut kapellbyggnader existerat i motsvarande områden. Det mest bekanta och förnämsta av dessa kors är det, som kyrkoherden i Vänjan år 1864 överlämnade till Dala fornsal jämte uppgiften att det enligt sägen skulle ha stått vid en skogsstig mellan Mora och Vänjan. Redaktör Anders Pers har försökt få närmare reda på platsen men ej lyckats. Han antar, att det kan

Denna uppsats ingår i en handskriven festskrift till Nordiska museets styresman professor Andreas Lindblom på 60-årsdagen den 8 februari 1949.

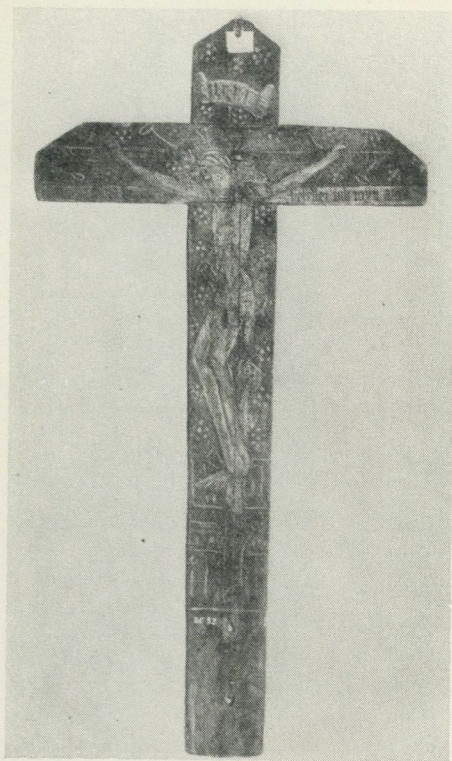


Bild 1 och 2. Kors från Vänjans kyrka i Dalarna med målade bilder av Kristus och jungfru Maria. Höjd 80 cm. Dala Fornsal.

ha varit Axi fäbodrar vid den gamla bekanta ridvägen från Mora till dess forna kapellförsamling Vänjan.¹

Ett liknande kors bevaras ännu i Evertsbergs kapell i Älvdalen (enligt Nordiska museets uppgift och ritning 1926 och Gunnar Hansbacks artikel i Svenska Dagbladet 1940). Dess målning är, så långt skissen i Nordiska museet visar, förvillande lik Vänjanskorsen — fränsett inskriften — det har tak, och stammens nedre ände avsmalnar svagt, tydligen för att tjäna som tapp för fotfäste.

¹ K. T(rotzig), Vägkors, i Dalarnas hembygdsbok 1936, sid. 171—177.

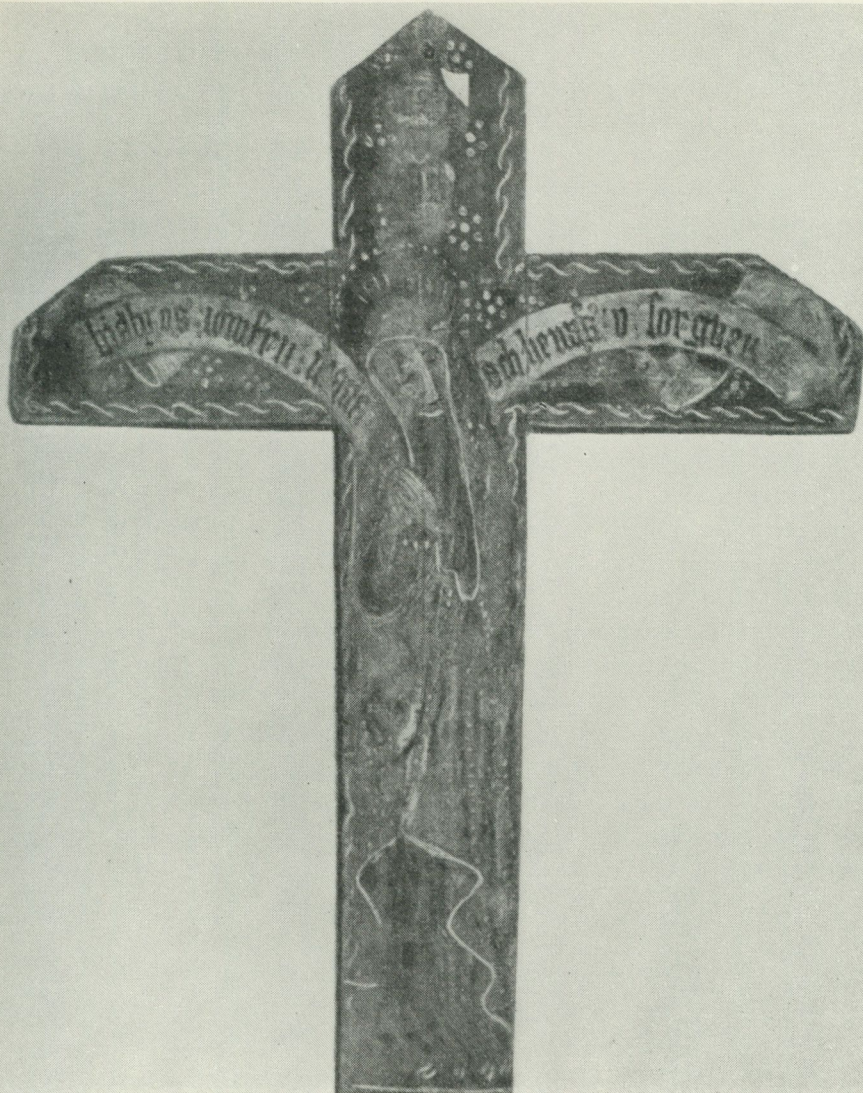


Bild 3. Detalj av korset från Vänjan med den heliga Jungfruns bild och språkband.

I Öje kapell, Malungs socken, förvaras det tredje korset. Liksom på de två övriga ser man även här en med oljefärg utförd bild av Kristus och på andra sidan Jungfru Maria. Över Kristusbilden är ett språkband tecknat, men text tycks saknas på båda sidorna, och bilderna äro kanske ej så finkänsligt tecknade som på de föregående. Inga spår av tak på stam och tvärså finnas.

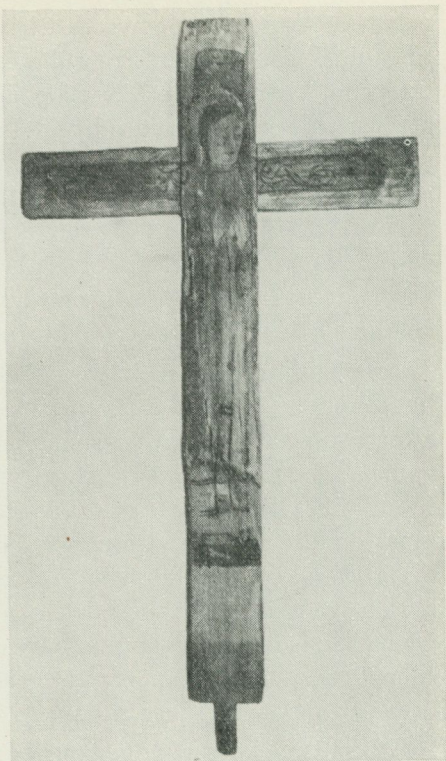
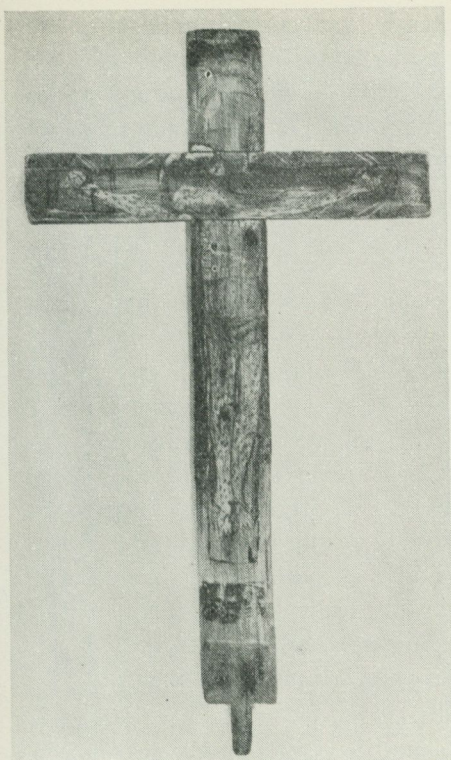
Lidens kyrka i Medelpad äger ett kors, som kan förtjäna att uppmärksammas i detta sammanhang, då det är av samma storlek som de dalska och endast har målade bilder, en på varje sida, med tillhörande namn: "S. Martina" i biskopsmössa och vid hans fötter den arme mannen. På andra sidan står "S. Margreta" med stavkors i hand. Vidare inskrift saknas. Ej heller detta kors har haft tak.

Korset från Evertsberg är utom taket 63 cm högt, tvärså 40 cm, för korset från Vänjan äro motsvarande mått 80 och 42 cm, för korset från Öje 104 och 60 cm och för korset från Liden 67 och 46 cm.

I övre Västerdalarna har man in i vår tid berättat om andaktskors, som stått ute i det fria och dit man borde gå, bland annat då man ej kunde komma till kyrkans gudstjänster. Tyvärr är det ganska säkert, att ingenting av dem återstår, och ingen känner deras utseende.

De gotländska gårdskorsen med sin 5 à 10 m höga stam, alldeles lika de tyska gårdskorsen som man ser på teckningar från 1400-talet, voro fasta andaktskors i det fria, någon gång med en grovt skulpterad Kristusbild och ingenting mer, aldrig målade.

Fastän Vänjanskorset nu saknar tak, synes sådant ha funnits tidigare, och det kan enbart av detta skäl ha ansetts som självfallet, att korset haft sin plats utomhus. Ytterligare bevis för liknande placering även i fråga om Öjekorset anser Karl Trotzig föreligga genom den delvis utplånade målningen och anfrätningen på träytan. Skall man döma efter bilden i Trotzigs uppsats, så tycks inte skadan vara så betydande. Detta kors har aldrig haft tak och kan därför knappast från början ha varit avsett att stå utomhus. Då dess målning säkert är



*Bild 4 och 5. Kors från Öje kapell i Dalarna. Höjd 104 cm.
Dala Fornsal.*

ursprunglig, hade i annat fall tak varit behövt. Emellertid kan korset i senare tid ha varit uppsatt på någon plats, där det blivit påverkat av väder och vind. Har det stått under bar himmel, så kan detta inte ha varat mer än ett år, ty annars borde målningen vara i mycket sämre skick. Vänjanskorsets färger äro fullständigt bevarade. Det kan endast tillfälligtvis ha tagits ut. Dess lilla tak har då givit tillräckligt skydd.

Evertsbergskorset har liksom de övriga målning på båda sidor. Färgen är, skriver Hansback, delvis halvt utplånad. Taket består av ett par bräder. Om det är ursprungligt, så kan ej för-

nekas, att korset varit avsett att brukas i det fria, men endast tillfälligt. Taket skjuter ej tillräckligt långt ut för att skydda träet mot vittring, och i längden skulle det ha blivit nödvändigt att förvara korset helt inbyggt. Vi ha många exempel på i vilken hög grad oljemålning inom 90 à 100 år kan utplånas på förstukviströsten med ungefär motsvarande takutskott. Blott genom vittringsspåren i träet kan man skönja konturen av dekorationer, initialer och årtal. Hansback meddelar, att korset har stått över offerkistan, och tänker sig, att det under medeltiden kan ha burits över åkrarna, då grödan välsignades.

Att målningen är så litet skadad på Vänjanskoret skall enligt Trotzigs antagande bero på att det flyttades in i kyrkan efter reformationen. Men sannolikare är, om korset verkligen någonsin stått vid en skogsstig i vildmarken eller t. ex. vid ett fäbodställe flera mil från närmaste bygd vid Siljan och Vänjanssjön, att någon flyttning av religiösa skäl inte behövt komma ifråga, då befolkningen troget höll fast vid den gamla kyrkan genom hela 1500-talet, och kanske skulle inbyggarna i denna landsdel ännu långt senare — in på 1800-talet — inte gärna velat avstå från ett föremål, som i århundraden varit dem och deras förfäder till skydd och tröst.

Att sådana kors någon gång burits ut till vissa platser, såsom fäbodar, är kanske tänkbart, då vi veta, att prästerna i övre Dalarna ännu på 1700-talet besökte fäbodarna, t. ex. i Gagnef och Älvdalen, där andaktsstunder ordnades och predikan förekom.

Några av korsen ha spikhål för nedre änden. Om dessa äro ursprungliga, så kan det knappast ha varit meningen att de skulle tagas loss för processioner m. m., som ju förekommo flera gånger om året. Trotzig förmodar, att korsen kunna ha varit fästa vid en lång stav. De borde då helst ha varit betydligt mindre i enlighet med de processionskors vi ha kvar från medeltiden och dem som ännu brukas i romerska kyrkan. Sådana sakna dessutom tak.

Någon² kallar Vänjanskoret "det enda bevarade pilgrims-

² B. Hage i Vecko-Journalen, 1937, nr 40.



Bild 6. Ett av träsnitten i Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken visar ett meterhögt krucifix på ett synbarligen flyttbart podium eller altare.

korset från Dalarna" utan vidare förklaring, varifrån den benämningen är hämtad.

I vissa trakter var det ännu vid slutet av 1800-talet sed att bära ett stavkors framför begravningsståget. Detta torde vara den enda användning man hade för de gamla korsen, och ha de dalska korsen tjänat något ändamål under senare århundraden, så är väl begravningsprocessionen det enda tänkbara. I så fall äro bilderna på de dalska korsen och inskriften på Vänjanskorset på rätt plats i rätt stund.³ I samband med ett sådant bruk passar också taket väl, och korset erinrar ju i förbigående genom denna tillsats om ett gravkors. Men kvar står likväl, att denna användning icke kan vara ursprunglig, då ett eller två spikhål nedtill på stammen tala för, att korset tidigare måste ha haft en fast plats.

Korset från Liden har ej ägnat sig så väl för begravingar. Dess bild av S. Martin gör det mer lämpat för en plats i kyrkan, där gåvor lämnades (jfr ovan om Evertsbergskorset).

³ Inskriften på Vänjanskorset: "Fadher i thina hendher befaller iak mijn aandhe", och på dess Mariasida: "hialp us iomfru maria och henn's u sorgher." På Evertsbergskorset: "Hjelp jungfru Maria." Över Kristusbilden INRI. Öjekorset saknar inskrift, men ett skriftband kan urskiljas över den korsfästes huvud.

Anmärkningsvärd är den på samtliga dalska kors återkommande bildkombinationen Jesus och Maria. Den torde få fattas så, att de hade en särskild uppgift och användning. Maria såsom Jesu moder måste dela korsets pina med sin son. Därför avbildades hon på detta sätt nästan korsfäst med Kristus. Korsets form, storlek, utstyrsel och anfästningsspår äro sådana, att man till sist måste tänka sig, att de dalska korsen och det medelpadiska ursprungligen varit fastgjorda antingen på korskrankets övre kant eller på ett altare, som låg så fritt i kyrkorummet, så att man kunde se korsets båda sidor — alltså någonting motsvarande ett helgakorsaltare eller ett altare, där församlingsborna kunde tända sina ljus, såsom det ännu sker i katolska kyrkor utanför Skandinavien. Även Trotzig anser det som möjligt, att korset kan ha haft en fast plats inom kyrkan på bjälken som avgränsar koret från långhuset.

Den sällsynta och märkliga bildsammanställningen Kristus på ena sidan och Maria på den andra är dock inte något speciellt för Dalarna. I domkyrkan i Doberau, Nordtyskland, står nämligen ett kors på lekmannaaltaret, som på framsidan har en skulpterad bild av Kristus och på baksidan en Mariabild. Det anses ha utförts i Bertrands verkstad vid mitten av 1300-talet (H. Cornell, *Biblia pauperum*, sid. 193).

Såvitt jag vet, förekomma ingenstädes några dubbelsidigt bildförsedda processionskors eller andaktskrucifix i det fria med Mariabild på baksidan.